

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 15 (2020)

ISSN 2083-1765

Tom dedykowany Pani Profesor Elżbiecie Rudnickiej-Firze

DOI 10.24917/20831765.15.9

Katarzyna Jasińska

ORCID 0000-0002-9982-0644

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

O staropolskich derywatach z sufiksem *-ota*

Słowa kluczowe: staropolszczyzna, etymologia, językoznawstwo diachroniczne

Keywords: Old Polish, etymology, historical linguistics

Szanownej i drogiej Pani Profesor z wyrazami szacunku i uznania oraz podziękowaniem za naukę i wszelkie dobro dedykuję ten artykuł¹

Podstawowym celem autorki artykułu jest syntetyczne przedstawienie zbioru staropolskich² derywatów z sufiksem *-ota* z uwzględnieniem ich etymologii, budowy słowotwórczej oraz semantyki. Pobocznym celem jest natomiast poruszenie kwestii, żywotności i zanikania omawianych wyrazów w języku polskim.

Przedstawiony w artykule materiał badawczy ma źródło w *Słowniku staropolskim* (Sstp) i *Słowniku staropolskim. Suplemencie cz. I* (S I). Spośród derywatów na *-ota* uwzględnionych w Sstp i S I wybrałam te, które zostały utworzone poprzez derywację sufiksálną. W ten sposób zgromadziłam materiał liczący 29 wyrazów: *chrapota, chromota, cichota, ciemnota, cnota, czystota, dobrota, drzemota, gołota, istota, jednota, krzywota, lichota, łakota, mrokota, nagota, niszczota, piechota, prawota, prostota, przeciwnota, psota, robota, sierota, sromota, suchota, szczodrota, ślepota, żarota*.

Z punktu widzenia etymologii sufiks *-ota*, tworzący głównie *nomina abstracta*, powstał w wyniku absorpcji morfologicznej skutkującej poszerzeniem sufiksu **-ta* o samogłoskę tematyczną *-o*³ już co najmniej w okresie prasłowiańskim (SP 2: 42). Przyrostek **-ta* jest kontynuantem praindoeuropejskiego **-tā* <**-tah*₂ < **-teh*₂ (por. łac. *iuuenta*, gr. *aretē*, skr. *dirghatā*) budującego prymarnie abstrakta dewerbalne, sekundarnie zaś denominalne (Kuryłowicz 1964: 47).

¹ Jako magistrantka i doktorantka Pani Profesor pozostaję Jej wdzięczna zarówno za cierpliwość, skrupulatność i konstruktywną krytykę podczas przygotowywania obu prac, jak również za niezwykłą życzliwość i troskę, którymi otaczała mnie od samego początku mojej działalności naukowej.

² W niniejszym artykule przyjąłam tradycyjne w językoznawstwie polonistycznym rozumienie terminów: (język) staropolski (od połowy XII do początków XVI w.), średniopolski (od początków XVI do lat 80. XVIII w.), nowopolski (od XVIII w. do 1939 r.), współczesny (od 1945 r. do dziś), por. np. Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2016: 56–58.

³ Więcej Jasińska 2016, podobnie Sobotka 2017: 326–328.

W okresie prasłowiańskim sufiks ten był najbardziej produktywny. Po rozpadzie wspólnoty językowej prasłowiańskiej jego wysoka produktywność utrzymała się jedynie w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, natomiast w pozostałych językach w znacznym stopniu zmalała (Vaillant 1974: 367–370).

W polszczyźnie najstarszej doby derywaty z sufiksem *-ota* kontynuują w znacznej mierze rzeczowniki powstałe w epoce prasłowiańskiej. Przykładami są m.in.: *cnota* < psł. *čьstьnota, *dobrota* < psł. *dobrota, *gołota* < psł. *golota, *istota* < psł. *jьstota, *łakota* < psł. *olkota, *piechota* < psł. *pěchota, *robota* < psł. *orbota, *sierota* < psł. *sirota⁴. Nie jest to jednak reguła. Derywat *psota* został prawdopodobnie utworzony nieco później na terytorium północnej Słowiańszczyzny. Wskazują na to dokładne odpowiedniki w północnych językach słowiańskich, m.in. kasz. *psota*, cz. *psota*, stdł. *psota*, ukr. dial. *psota* i brak comparandów w językach południowosłowiańskich. Z kolei derywat *chrapota* mógł powstać w dobie staropolskiej. Źródłosłów wyrazu motywującego wyraźnie wskazuje na proveniencję prasłowiańską (z psł. *chrapati ‘wydawać chrapliwe dźwięki’ utworzony na bazie fonestemu *chr* odnoszącego się do ‘wydawania chrapliwych, chrzęszczących dźwięków’), jednak jedynym słowiańskim odpowiednikiem staropolskiego wyrazu *chrapota* jest słowac. *chrapotá*, dlatego trudno wnioskować o utworzeniu derywatu na gruncie zachodniosłowiańskim (Jasińska 2016: 54).

Głębsza analiza etymologiczna omawianych wyrazów pokazuje, że większość z nich kontynuuje w rdzeniu pierwiastek praindoeuropejski. Rzeczowniki te stanowią zatem pośrednie dziedzictwo praindoeuropejskie w polszczyźnie⁵. Do derywatów o proveniencji praindoeuropejskiej można zaliczyć rzeczowniki: *czystota* < pie. *(s)kei- ‘ciąć, odcinać, oddzielać’, *dobrota* < pie. *d^hab^h- ‘dopasowywać, dobrany, odpowiedni, stosowny’, *drzemota* < pie. *dre- ‘spać’, *istota* < pie. *id- ‘ten’, *krzywota* < pie. *(s)krei- ‘wyginać, krzywić, kręcić’, *lichota* < pie. *leik^w- ‘pozostawać, pozostawiać’, *łakota* < pie. *h₁elk- ‘głodny, zgłodniały, zły’, *nagota* < pie. *neg^w- ‘nagi’, *prawota* < pie. *proH- ‘do przodu, naprzód, na przędzie’, *robota* < pie. *h₃erb^h- ‘zmieniać przynależność’, *sromota* < pie. *k^{er}- ‘cierpienie, ból, hańba’, *suchota* < pie. *saws- ‘schnąć, suchy’, *szczodrota* < pie. *sked- ‘rozszczeptać, rozrywać’, *żarota* < pie. *g^wher- ‘gorący, ciepły’⁶.

Na płaszczyźnie słowotwórczej wśród omawianych rzeczowników można wyróżnić trzy grupy, w zależności od wyrazu motywującego derywat:

- a) derywaty odprzymiotnikowe (19 leksemów),
- b) derywaty odczasownikowe (9 leksemów),
- c) derywaty odliczebnikowe (1 leksem).

Zbiór derywatów odprzymiotnikowych przedstawia się następująco: *chromota* < *chromy*, *cichota* < *cichy*, *ciemnota* < *ciemny*, *cnota* < *cny*, *czystota* < *czysty*,

⁴ Zmianę *sirota > sierota tłumaczy się starym procesem rozwojowym polegającym na przejściu *i* w *e* przed spółgłoską *r*, także w grupie *ir* > *psł. *ir*.

⁵ Według mnie są to kontynuanty pośrednie prasłowiańskie, tj. wyrazy kontynuujące w morfem leksykalnym pierwiastek praindoeuropejski, które posiadają dokładne odpowiedniki jedynie w innych językach słowiańskich. Szerszej o rozumieniu pojęcia dziedzictwo praindoeuropejskie w polszczyźnie piszę w rozprawie doktorskiej [w druku], por. Jasińska 2018.

⁶ Pierwiastki przytoczono za: Boryś 2005 i Mallory, Adams 2006.

dobrota < *dobry*, *gołota* < *goły*, *krzywota* < *krzywy*, *lichota* < *lichy*, *nagota* < *nagi*, *prawota* < *prawy*, *prostota* < *prosty*, *przeciwnota* < *przeciwny*, *psota* < *psi*, *suchota* < *suchy*, *szczodrota* < *szczodry*, *ślepota* < *ślepy* oraz *piechota*, *sierota*.

Znaczna część przymiotników motywujących derywaty na *-ota* ma poświadczenie w materiale Sstp. W większości przypadków są one znaczeniowo nierozzerwalne z derywatem, np. *czysty* 'czysty fizycznie, niebrudny', 'bez zmały moralnej' (Sstp I: 430–431) względem *czystota* 'czystość fizyczna', 'czystość pod względem moralnym' (Sstp I: 429–430), czy też *ślepy* 'pozbawiony wzroku, niewidomy' (Sstp IX: 12) względem *ślepota* 'brak wzroku' (Sstp IX: 12).

W omawianym zbiorze są również takie derywaty, które nie mają już widocznych związków z przymiotnikami je motywującymi, jak np. *cnota* w znaczeniu 'moc' (Sstp I: 315) względem *cny* 'cnotliwy, uczciwy', 'godzien czci, poszanowania', 'nieposzlakowany, mający dobrą opinię' (Sstp I: 316–317) czy *gołota* 'człowiek wolny, ale bez ziemi, nieosiadły' (Sstp II: 544–545) względem *goły* 'niczym nieosłonięty' (Sstp II: 453). Z synchronicznego dla staropolszczyzny punktu widzenia można mówić o motywacji jedynie formalnej (Kleszczowa red. 1996: 276). Jest to związane z rozwojem semantycznym wyrazów, który powoduje oddalenie znaczeniowe derywatu od wyrazu motywującego – zmianę bądź wykształcanie nowych znaczeń. Istotne przy tym jest to, że derywaty o motywacji formalnej mogą mieć kilka znaczeń, z których np. jedno odbiega od znaczenia wyrazu motywującego.

W zbiorze rzeczowników na *-ota* można mówić także o takich derywatach, które motywowane są przymiotnikami niemającymi poświadczenia w materiale staropolskim. Z perspektywy synchronicznej mogą być one uznane za rzeczowniki niemotywowane. Z perspektywy diachronicznej natomiast można wskazać ich wyrazy motywujące – występowały one prawdopodobnie w epoce prasłowiańskiej. Rekonstrukcje prasłowiańskie wskazujące na istnienie takich przymiotników podkreślają związek między derywatem a wyrazem motywującym – *piechota* znana tylko w użyciu *piechotą*, *piechotami* w znaczeniu przysłówkowym 'pieszo, na własnych nogach' (Sstp VI: 84) i psł. **pěchъ* 'idący, chodzący pieszo, pieszy' (Boryś 2005: 427) oraz *sierota* 'dziecko, które utraciło obydwój rodziców lub jedno z nich', 'osoba osamotniona po śmierci kogoś bliskiego' (Sstp VIII: 191–192) i psł. **sirъ* 'osierocony, sam' (Boryś 2005: 546–547).

Przedstawione derywaty odprzymiotnikowe z sufiksem *-ota* przynależą do grupy nazw abstrakcyjnych. W znacznej mierze to *nomina essendi* (np. *cnota* 'zaćność, cnotliwość', *prawota* 'postępowanie zgodnie z przyjętymi zasadami, sprawiedliwość', *ślepota* 'brak wzroku').

Mniej liczną grupę stanowią odczasownikowe derywaty na *-ota*, czyli: *chrapota* < *chrapać*, *drzemota* < *drzemać*, *istota* < *iścić*⁷, *łakota* < *łaknąć*, *niszczota* < *niszczyc*, *robota* < *robić*, *sromota* < *sromać się* oraz *mrokota*, *żarota*.

Czasowniki motywujące wymienione rzeczowniki w większości wypadków są poświadczone w materiale staropolskim. Pozostają one w bliskich związkach semantycznych z derywatami, np. *chrapota* 'chryпка' względem *chrapać*

⁷ Możliwa również derywacja od przymiotnika *isty*.

‘wydawać chrapliwe dźwięki’ (Sstp I: 253). Z synchronicznego punktu widzenia motywowany formalnie jest derywat *robota* (Kleszczowa red. 1996: 176) w znaczeniu ‘niewola’ (Sstp VII: 472)⁸. Wziąwszy jednak pod uwagę perspektywę diachroniczną, wyraźnie widać, że właśnie to znaczenie pokrywa się z pierwotnym, etymologicznym: **orbota* ‘bycie niewolnikiem, niewola’ oraz psł. **orbiti* ‘spełniać obowiązki niewolnika, służyć, ciężko pracować’ (Boryś 2005: 515). Zmiany semantyczne na przestrzeni wieków spowodowały rozszerzenie znaczenia ‘praca niewolnicza’ > ‘praca fizyczna’, stąd w płaszczyźnie staropolskiej brak związków między wyrazem motywującym a derywatem.

W tej grupie również można mówić o derywatach, które motywowane są czasownikami nieodnotowanymi w materiale staropolskim. Czasowniki te są jednak poświadczone w tekstach późniejszych, wobec tego możliwe jest, że wówczas istniały, tylko nie zachowały się w tekstach źródłowych ujętych w Sstp. Są to następujące derywaty: *mrokota* od czasownika *mroczyć*⁹ < psł. **morčiti* oraz *żarota* od czasownika *żarzyć (się)* < psł. *žariti*.

Odczasownikowe derywaty na *-ota* przynależą do kategorii *nomina actionis* (Kleszczowa 1998: 67). Choć cechy nazw czynności są dla nich prymarne, to niektóre ze znaczeń mają również charakter konkretny, jak *istota* ‘dowód uprawnienia’ (Sstp III: 46), *robota* ‘to, co zostało zrobione, wyroby, owoc pracy, dzieło’ (Sstp VII: 471), *sromota* ‘wstydliva część ciała’, ‘oszpecenie, okaleczenie’ (Sstp VIII: 391). Znaczenia te są zdecydowanie mniej liczne i w zasadzie są wtórne w stosunku do nazw czynności, ponieważ mają swój abstrakcyjny odpowiednik (Kleszczowa red. 1996: 275).

Staropolskim rzeczownikiem odliczebnikowym na *-ota* jest *jednota*¹⁰. Należy on do kategorii *nomina essendi*. Kwestia motywacji w tym wypadku jest problematyczna ze względu na wieloznaczność derywatu i dość luźny związek z wyrazem motywującym. Wydaje się, że derywat *jednota* ‘niepodzielność, wspólność, jedność, istota’, ‘zgoda, jednomyślność’, ‘zgromadzenie’ (Sstp III: 154–155) względem motywującego go liczebnika o znaczeniu ‘jeden, jedyny’, ‘jeden z dwóch lub więcej’, ‘ani jeden, żaden’ (Sstp III: 137–146) jest stosunkowo daleki semantycznie, lecz niektóre użycia liczebnika wskazują na inny odcień znaczeniowy, bliższy derywatowi *jednota*. Przykładem potwierdzającym tę hipotezę mogą być poświadczenia z *Rozmyślenia przemyskiego*: „Oycze svyąthy. Chovay ye..., ktorez my dal, aby były yedno, yako y my; Proschą..., aby vschyczy yedno były, yako thy ve mnye a ya v tobye, yschby y ony v nass yedno były” (za Sstp III: 140). Liczebnik *jeden* odwołuje się w tych przypadkach do odcienia znaczeniowego ‘jedna jednostka, jedność’ (Sstp III: 140), który jest już bliższy znaczeniu rzeczownika *jednota*. Wobec tego związek semantyczny między derywatem a wyrazem motywującym w staropolszczyźnie, choć niewyraźny, istnieje.

⁸ Jest to ostatnie, 7 znaczenie, zanotowane w Sstp. Poprzednie wykazują związek z wyrazem motywowanym: ‘praca, szczególnie fizyczna’, ‘to, co zostało zrobione, wyroby, owoc pracy’, ‘miejsce, gdzie się wykonuje jakąś pracę’, ‘postępowanie’, ‘usiłowanie, staranie, gorliwość, troska’, ‘praca pańszczyźniana na rzecz pana feudalnego’ (Sstp VII: 469–472).

⁹ Możliwa także motywacja rzeczownikowa od *mrok*.

¹⁰ Według Kleszczowej jest to rzeczownik odprzymiotnikowy (Kleszczowa red. 1996: 275).

Podsumowując, sufiks *-ota* w zależności od wyrazu motywującego tworzy derywaty klasyfikowane jako *nomina essendi* (przymiotniki, liczebniki) bądź *nomina actionis* (czasowniki). Prymarnie wszystkie derywaty mają charakter abstrakcyjny, sekundarnie natomiast konkretny, przy czym znaczenia konkretne są wtórne w stosunku do nazw czynności czy cech.

Analizując żywotność staropolskich leksemów z sufiksem *-ota*, posłużyłam się materiałem ze słowników historycznych i współczesnych języka polskiego. Sprawdziłam, które z derywatów zostały w nich odnotowane¹¹ oraz zwróciłam uwagę na ich znaczenia. Wyniki analizy ciągłości leksykalnej derywatów na *-ota* przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Występowanie staropolskich derywatów z sufiksem *-ota* w słownikach języka polskiego

Derywat	Sstp	SXVI	SXVII	SL	SWar	SDor	SJP PWN
<i>chrapota</i>	+	+	-	+	rz. uż.	-	-
<i>chromota</i>	+	+	-	+	rz. uż.	dawn.	-
<i>cichota</i>	+	-	-	-	rz. uż.	-	-
<i>ciemnota</i>	+	+	-	+	+	+	+
<i>cnota</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>czystota</i>	+	+	-	+	stp.	-	-
<i>dobrota</i>	+	+	-	+	stp.	dawn.	-
<i>drzemota</i>	+	+	-	+	stp.	przes.	-
<i>gołota/hołota</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>istota</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>jednota</i>	+	+	-	+	rz. uż.	+	-
<i>krzywota</i>	+	+	-	-	stp.	-	-
<i>lichota</i>	+	+	-	+	+	+	pot.
<i>łakota</i>	+	+	-	+	+	-	-
<i>mrokota</i>	+	+	-	-	-	-	-
<i>nagota</i>	+	+	-	+	+	dawn.	-
<i>niszczota</i>	+	+	-	-	gwar.	-	-
<i>piechota</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>prawota</i>	+	-	-	-	stp.	-	-
<i>prostota</i>	+	+	-	+	+	+	+
<i>przeciwnota</i>	+	-	-	-	-	-	-
<i>psota</i>	+	+	-	+	+	+	+
<i>robota</i>	+	+	-	+	+	+	pot.
<i>sierota</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>sromota</i>	+	+	+	+	+	przes.	-
<i>suchota</i>	+	+	-	+	rz. uż.	+	dawn.

¹¹ W przypadku nieukończonych słowników (SXVI i SXVII) korzystałam z indeksów haseł dostępnych na stronach internetowych wskazanych leksykonów.

<i>szczodrota</i>	+	+	-	+	+	dawn.	-
<i>ślepotą</i>	+	+	-	+	+	+	+
<i>żarota</i>	+	-	-	+	+	-	-

Legenda: rz. uż. – rzadko używane, stp. – staropolskie, gwar. – gwarowe, dawn. – dawne, przes. – przestarzałe, pot. – potoczne. Kwalifikatory zostały zaczerpnięte z przywoływanych słowników języka polskiego

Spośród 29 staropolskich rzeczowników z sufiksem *-ota* do dziś w polszczyźnie ogólnej przetrwało 11¹². Nie wszystkie z nich kontynuują staropolskie leksemy pod względem znaczeniowym.

Jednym z derywatów, który zachował ciągłość semantyczną, jest rzeczownik *cnota*. Jego staropolskie znaczenia odnoszą się do pozytywnych cech człowieka: ‘zacność, cnotliwość’, ‘jakaś zaleta etyczna’, ‘moc’, ‘cześć, honor’ (Sstp I: 315–316). W tym duchu utrzymane są również późniejsze znaczenia wyrazu: ‘zacność, prawość, szlachetność, dodatnie cechy moralne’, ‘zaleta, przymiot właściwy danemu gatunkowi (o zwierzętach lub rzeczach)’ (SXVI III: 537–545), ‘prawość, szlachetność; ogół dodatnich cech’, ‘przymiot, zaleta’ (SXVII: s.v.), ‘zbiór własności, skłonności, uczynków, rozumnego stworzenia z powinnością jego zgodnych, a zatem zasługującym na zaletę’ (SL I: 315), ‘zacność, szlachetność, prawość, poczciwość’, ‘przymiot dodatni, zaleta’ (SWar I: 344), ‘przestrzeganie zasad etyki; zespół dodatnich cech moralnych, prawość, szlachetność, zacność’, zwykle w l.mn. ‘dodatnie cechy, rysy charakteru; przymioty, zalety’, ‘dziewiczość, niewinność, czystość’ (SDor: s.v.), ‘zespół dodatnich cech moralnych’, ‘przestrzeganie zasad etyki’, ‘czyjeś dodatnie cechy charakteru’, ‘dziewictwo’¹³ (SJP PWN: s.v.). Istota znaczenia derywatu pozostała zatem taka sama.

Przykładem wyrazu, który zmienił znaczenie w toku rozwoju języka, jest *ciemnota*. Staropolskie znaczenie ‘ciemność’ utrzymywało się jeszcze w średniopolszczyźnie. Zarówno SXVI (III: 465), jak i SL (I: 296) przy haśle *ciemnota* odsyłają do pokrewnych leksemów *ciemno* i *ciemność*. Dopiero w SWar (I: 326) obok odziedziczonego pojawiają się też inne znaczenia: ‘ciemność, mrok’, ‘brak oświaty, dzikość, głupota’, ‘człowiek ciemny, głupiec’. Podobne znaczenia odnotowane są także w SDor (s.v.): ‘brak oświaty, zacofanie’, ‘ludzie ciemni, nieoświeceni’ (collectivum), ‘ciemność, brak światła, jasności, mrok’. SJP PWN (s.v.) notuje dwie definicje tego leksemu: ‘brak oświaty, zacofanie’, pot. ‘ludzie niewykształceni i zacofani’. Pierwotne znaczenie rzeczownika, być może pod wpływem derywatu od tego samego rdzenia – *ciemność*, uległo przeniesieniu. Prawdopodobnie podyktowane było ono przerośniętym znaczeniem przymiotnika *ciemny*, który już od XV wieku określał ludzi nieoświeconych (Sstp I: 296) w opozycji do znaczenia przymiotników *oświecony* czy *światły*. Zmiana ta miała charakter metaforyczny – ciemność kojarzona z nocą, mrokiem, czymś negatywnym, przeniesiona została na cechę człowieka, który nie ma wiedzy.

¹² Rzeczownik *suchota*, funkcjonujący współcześnie jedynie w liczbie mnogiej (*suchoty*), przez SJP PWN kwalifikowany jest jako wyraz dawny, dlatego też nie uznałam go za używany współcześnie.

¹³ Współczesne znaczenie *cnoty* stanowiące novum względem dób wcześniejszych, tj. ‘dziewictwo’ wyrosło z jednej z jej podstawowych znaczeń ‘jakaś zaleta etyczna’ drogą zawężenia.

Jak pokazuje tabela, większość formacji na *-ota* nie ma kontynuacji w polszczyźnie współczesnej. Przyczyną wycofywania się tych derywatów może być między innymi funkcjonowanie, już od doby staropolskiej, dubletów słowotwórczych z *-ość, -oć* (Kleszczowa 1998: 72).

Tabela 2. Dublety słowotwórcze *-ota* || *-ość, -oć* w staropolszczyźnie

Derywat na <i>-ota</i>	Odpowiednik na <i>-ość, -oć</i>
<i>cichota</i>	<i>cichość</i>
<i>ciemnota</i>	<i>ciemność</i>
<i>cnota</i>	<i>cność</i>
<i>czystota</i>	<i>czystość, czystoć</i>
<i>dobrota</i>	<i>dobrość</i>
<i>gołota</i>	<i>gołość</i>
<i>krzywota</i>	<i>krzywość</i>
<i>lichota</i>	<i>lichność</i>
<i>nagota</i>	<i>nagość</i>
<i>prostota</i>	<i>prostość, prostoć</i>
<i>przeciwnota</i>	<i>przeciwność</i>
<i>suchota</i>	<i>suchość</i>
<i>szczodrota</i>	<i>szczodrość</i>

Występowanie dubletów słowotwórczych *-ota* || *-ość, -oć*, które miały jednakowe lub zbliżone znaczenia, nie zawsze warunkowało wycofywanie się z leksykonu derywatów z sufiksem *-ota*. Czasem dochodziło do zmiany ich znaczeń (jak w przypadku omówionego wcześniej derywatu *ciemnota* wraz z jego odpowiednikiem *ciemność*), niekiedy zaś to one były wypierane przez formacje na *-ota* (jak np. rzeczownik *prostość* wyparty przez derywat *prostota*)¹⁴.

Innymi przyczynami, które powodowały zanikanie tych rzeczowników, są: występowanie derywatów utworzonych na tych samych rdzeniach, podobieństwo fonetyczne do innych wyrazów, a nawet zmiany znaczeń całego gniazda słowotwórczego¹⁵.

Zanikanie poszczególnych derywatów na *-ota* w większości nie miało charakteru rewolucyjnego. Jedynie dwa z nich występowały tylko w staropolszczyźnie: *prawota* oraz *przeciwnota*. Rzeczownik *prawota* 'postępowanie

¹⁴ Problem funkcjonowania dubletów *-ota* || *-ość* szeroko opisała Mróz-Ostrowska (1962). Autorka twierdzi, że większość formacji na *-ota* współwystępujących z formacjami na *-ość* traci swoje podstawowe znaczenie na rzecz formacji na *-ość*. W przeciwieństwie do porównania współwystępujących ze sobą formantów na *-stwo* i *-ość*, gdzie nie występuje wyraźna repartycja znaczeniowa, formanty na *-ość* i *-ota* „przeciwstawiają się sobie w większym lub mniejszym stopniu na zasadzie repartycji znaczeniowej. W większości tych wypadków idzie o takie podstawy rozdziału znaczeń, które język w późniejszym okresie utrzyma, rozwinie i wyprecyzuje” (Mróz-Ostrowska 1962: 323).

¹⁵ Por. np. studium przypadku wycofanego z leksykonu rzeczownika *chrapota* przedstawione w artykule *O zaginionej staropolskiej chrapocie* (Jasińska 2016).

zgodnie z przyjętymi zasadami' (Sstp VII: 44), choć dość licznie poświadczony w leksykonie XV wieku (Sstp VII: 44–45), współdzielił znaczenie z inną staropolską formacją, *prawością*. Leksem *przeciwnota* 'ból, cierpienie' (Sstp VII: 105) ma w Sstp odnotowane tylko jedno poświadczenie tekstowe, być może zatem było to użycie okazjonalne¹⁶ pisarza.

Do doby średniopolskiej włącznie w języku funkcjonowały jeszcze derywaty *krzywota* i *niszczota*. Na początku doby nowopolskiej zaniknęły natomiast formacje *czystota*, *dobrota*, *drzemota*. Leksemy te wyparte zostały przez inne, mające to samo znaczenie – kolejno: *krzywda*, *czystość*, *dobroć*, *drzemka*. Rzeczownik *niszczota* natomiast, mający w Sstp tylko jedno poświadczenie tekstowe (Sstp V: 274), zniknął z leksykonu wraz ze staropolskim derywatem *niszczoty* z niejasnych przyczyn.

W dobie nowopolskiej rzadko używane były następujące leksemy: *chrapota*, *chromota*, *cichota*, *jednota*. Nieco później, bo na przełomie dób nowopolskiej i współczesnego języka polskiego, z użycia wyszły derywaty: *łakota*, *nagota*, *sromota*, *suchota*, *żarota*.

Staropolskie derywaty z sufiksem *-ota* stanowią niewielką część zasobu leksykalnego najstarszej doby języka polskiego, są jednak zbiorem bogatym, jeśli chodzi o ich pochodzenie, strukturę czy znaczenia.

Rozpatrując ten zbiór jako zamkniętą całość, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na cechy wspólne derywatów, które uwidoczniły się w toku analizy. Derywaty z sufiksem *-ota* mają proveniencję przede wszystkim praindoeuropejską, tzn. kontynuują w swoich rdzeniach pierwiastki praindoeuropejskie, należą zatem do najstarszej warstwy językowej. Mniejszą część stanowią wyrazy o pochodzeniu prasłowiańskim – odziedziczone z prasłowiańszczyzny jako bezpośrednie kontynuanty form prasłowiańskich. Pod względem słowotwórczym występujące w materiale staropolskim derywaty na *-ota* mają przede wszystkim motywację przymiotnikową, w mniejszej skali – czasownikową i liczebnikową. Przynależą one do kategorii słowotwórczych *nomina essendi* i *nomina actionis*, ich znaczenia zaś w znacznym stopniu mają charakter abstrakcyjny.

Rozwiązanie skrótów

SDor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969, wersja elektroniczna, <http://doroszewski.pwn.pl/> [dostęp: 10.03.2019].

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*, <http://sjp.pwn.pl/> [dostęp: 10.03.2019].

¹⁶ Należy dodać, że w staropolszczyźnie funkcjonował także derywat *przeciwność* 'opór', 'niepowodzenie, nieszczęście, przeszkoda', 'obelga, zniewaga, obraza, szyderstwo', 'ucisk, dręczenie, prześladowanie', 'zasadka', 'bycie przykrym, dokuczliwość' (Sstp VII: 104–105). Mróz-Ostrowska (1962: 312) zauważa, że o ile we współczesnym języku polskim współwystępowanie dwóch funkcjonalnie sobie odpowiadających formacji słowotwórczych utworzonych od tej samej bazy słowotwórczej wiąże się z innym odcieniem znaczeniowym (np. *ciemność* i *ciemnota*), o tyle w XVI w. mamy jeszcze do czynienia z wymiennym stosowaniem formantów, uwarunkowanym w głównej mierze indywidualnymi cechami językowymi danego autora i jego stylistyką.

- S I – *Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia)*, red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.
- SL – S. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Warszawa 1807–1814.
- SP – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. 1–8, Wrocław 1974–2001.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław 1953–2002.
- SWar – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M. Mayenowa, t. 1–38, Wrocław 1966–2020, wersja elektroniczna <http://spxvi.edu.pl/indeks/> [dostęp: 10.03.2019].
- SXVII – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, <http://sxvii.pl/> [dostęp: 10.03.2019].

Bibliografia

- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., 2016, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Jasińska K., 2016, *O zaginionej staropolskiej chrapocie*, „Linguarum Silva”, t. 5, s. 53–60.
- Jasińska K., 2018, *Dziedzictwo praindoeuropejskie w staropolszczyźnie. Rzeczowniki* [w druku], Kraków.
- Kleszczowa K. red., 1996, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, Katowice.
- Kleszczowa K., 1998, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice.
- Kuryłowicz J., 1964, *The Inflectional Categories of Indo-European*, Heidelberg.
- Mallory J.P., Adams D.Q., 2006, *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*, Oxford.
- Mróz-Ostrowska E., 1962, *Formacje z przyrostkiem -ość w strukturze języka XVI wieku*, [w:] *Odrodzenie w Polsce*, t. III: *Historia języka*, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, cz. 2, Warszawa.
- Sobotka P., 2017, *Komentarz językowy a interpretacja i rozumienie tekstu dawnego*, [w:] *Jak wydawać teksty dawne*, red. K. Borowiec, D. Masłej, T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, Poznań, s. 313–334.
- Vaillant A., 1974, *Grammaire comperée des langues slaves*, Lyon.

About the Old Polish derivatives with suffix *-ota*

Abstract

The article presents a description of the Old Polish nominal derivatives with the suffix *-ota* in terms of their etymology, word-formation and semantics. In addition, the issue of the productivity of nouns was raised – the words that retain lexical continuity in the history of the Polish language from Old Polish to modern Polish were discussed along the derivatives that have not survived in the Polish lexicon until today.